

نقد و بررسی کتاب درآمدی بر خوشنویسی ایرانی

دکتر عبدالرضا چارئی

عضو هیئت علمی دانشکده هنر دانشگاه شاهد

دکتر رضا افهیمی

استادیار دانشکده هنر و معماری دانشگاه تربیت مدرس

درباره نویسنده:

حمیدرضا قلیچ خانی (متولد ۱۳۴۷ تهران)

فارغ التحصیل کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی، خوشنویس و دارای مدرک دکتری مطالعات نسخه‌های خطی از دانشگاه دولتی دهلی (هندوستان)، با توجه به ترکیب خوشنویسی و ادبیات دارای تألیفات متعددی در زمینه‌های ادبیات و خوشنویسی است. کتاب فرهنگ واژگان و اصطلاحات خوشنویسی (انتشارات روزنه) نخستین فرهنگ تخصصی در حوزه خط و خوشنویسی می‌باشد. رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته (انتشارات روزنه) درباره مجموعه‌ای از متن‌های آموزشی بازمانده مربوط به خوشنویسی و کتاب آرایبی از سده ششم تا چهاردهم هجری را ارائه می‌کند. زرافشان فرهنگ اصطلاحات نسخه‌پردازی و کتاب آرایبی در شعر فارسی (فرهنگ معاصر). اصطلاحات نسخه‌برداری در دیوان بیدل دهلوی (دفتر تحقیقات فارسی دهلی نو)، مجموعه مقالات خوشنویسی مکتب شیراز (فرهنگستان هنر)، آداب المشق باباشاه اصفهانی (پیکره)، تصحیح تذکره حیات خوشنویسان از محمدحسین علوی و احوال خطاطان از محمد بختاورخان (انتشارات مجلس شورا) و سرانجام درآمدی بر خوشنویسی ایران انتشارات فرهنگ معاصر از آثار مکتوب دکتر حمیدرضا قلیچ خانی می‌باشد.

وی که فارغ التحصیل ممتاز خوشنویسی در خط نستعلیق و ثلث است از محضر استادانی چون: استاد غلامحسین امیرخانی، استاد محمد حسین موحد بهره‌مند گردیده است.

درآمدی بر خوشنویسی ایرانی

تألیف: حمیدرضا قلیچ خانی

مؤسسه فرهنگ معاصر

۱۳۹۲، قطع رحلی، ۳۹۲ ص

۲۵۷ تصویر ۴ رنگ

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۱۰۵-۰۲۲-۰

دکتر حمیدرضا قلیچ‌خانی پیش‌قراول نسل دوم پژوهشگران خطه ادبیات و خوشنویسی عصر حاضر به شمار می‌رود و از فعالان بین‌المللی فرهنگ و هنر ایران قلمداد می‌گردد.

بررسی محتوای کتاب:

کتاب دارای دیباچه، گزارش کار یا مقدمه و ۶ فصل است. دیباچه این کتاب را حمیدرضا قلیچ‌خانی در سال ۱۳۸۹ نوشته است، نویسنده این بخش را سه سال قبل از انتشار کتاب به رشته تحریر در آورده است و مطالبی به شرح زیر بیان شده است.

نویسنده با ذکر پیدایش زبان و خط و آغاز تاریخ پس از گفتاری کوتاه درباره‌ی خاستگاه خط به زبان و خط‌های رایج در دوره‌های باستانی ایران از هخامنشیان، اشکانیان و ساسانیان سخن به میان می‌آورد و سپس به نخستین سده‌های هجری در دوره‌ی تاریخی اسلامی اشاره می‌کند و همچنان امر کتابت و خوشنویسی را سرلوحه‌ی متون و تاریخ بشر در ادامه راه پیگیری می‌کند و نشانه‌ای از کتابت قرآن در میان مسلمانان را آغاز تاریخ نوین بر ثبت و ضبط زبان و انتقال اطلاعات به شمار می‌آورد. در ادامه نخستین تجربه‌های خوشنویسی ایرانی هم‌زمان با از میان رفتن «خط پهلوی»، جایگزینی خط کوفی مطرح می‌گردد که این پدیده تا سده‌ی چهارم از تاریخ ظهور اسلام با ظهور نوابی چون «محمد بن مقله بیضاوی شیرازی» از تحولات بی‌شماری گذر می‌کند و بزرگترین رویداد تاریخی عصر به وجود می‌آید و آن ابداع اقالم سته (خطوط شش‌گانه) و سه خط ایرانی: تعلیق و نستعلیق و شکسته نستعلیق است که همراه با استادان بزرگ هر دوره معرفی می‌گردد.

در فصلی از کتاب برای نخستین بار فهرستی از حدود ۹۰۰ (نهصد) کاتب و خوشنویس ارائه شده است که همواره با مطالعه‌ی تذکره‌های کهن، پژوهش‌های معاصر مشاهده‌ی هزاران نسخه خطی همراه بوده است.

حمیدرضا قلیچ‌خانی در این بخش بیان می‌کند که برای نوشتن و تدوین کتابش، تمام آثار و مستندات این هنر (خوشنویسی) می‌بایست در دسترس باشد و از آن جایی که بسیاری از نسخه‌های خطی و مرقعات تاکنون به درستی شناسایی و منتشر نشده ممکن است با کاستی و لغزش همراه باشد. وی در ادامه تحقیق بیان می‌کند، بسیاری از شاهکارهای خوشنویسان ایران در موزه‌ها، کتابخانه‌ها و مجموعه‌های خصوصی خارج از کشور نگهداری می‌شوند و شماری از آن‌ها همچنان دست نیافتنی هستند.

حمیدرضا قلیچ‌خانی معتقد است خوشنویسی ایرانی و هنرهای وابسته، آن‌سان که سزاوار است بررسی نشده و در گذر تاریخ، هنرمندان، بینندگان، جملگی فریفته و مسحور نمود عینی این هنر شده‌اند.

در پایان دیباچه، حمیدرضا قلیچ‌خانی انگیزه اصلی در تألیف این کتاب را پژوهشگران ایرانی و غیرایرانی، دانشجویان و خوشنویسانی می‌داند که بارها خواسته‌اند تا منبعی مستقل و مختصر درباره‌ی خوشنویسی ایرانی به ایشان معرفی گردد و انگیزه

دیگر خود را تشویق استادان، ایرج افشار، رویین پاکباز و دکتر احسان یارشاطر می‌داند.

اهداف کتاب:

۱- فقدان نگارش تاریخ جامع خط و خوشنویسی در عرصه‌ی روش تحقیق و تألیف کتاب‌هایی از این دست.

۲- عدم انسجام و یکپارچگی در تدوین رساله‌ها، متون کهن تذکره‌ها و مقدمه مرقعات. برای تدوین و تألیف تاریخ خط و خوشنویسی.

۳- پراکندگی آثار خوشنویسی در موزه‌ها و کتابخانه‌ها و آشفتگی و مستند نبودن مطالب بسیاری از کتاب‌های مرجع در این زمینه.

۴- عدم توجه ایران‌شناسان درباره‌ی زبان و خطوط ایران باستان و هنرهای دوره اسلامی و عدم توجه کافی به خوشنویسی ایرانی.

۵- عدم استقلال کامل خوشنویسی در عرصه‌ی هنر و الحاق آن به هنر معماری، نگارگری، کتاب‌آرایی و دور ماندن از شاخسار سرشار هنر خوشنویسی.

مؤلف می‌گوید: در تدوین تاریخ خوشنویسی ابتدا باید به بنیان‌هایی نظیر: قلمرو خوشنویسی، قلمرو زمان و مکان، شیوه تألیف، تقسیم‌بندی دوره‌ها اشاره نمود و سپس به تدوین و تألیف پرداخت.

قلمرو خوشنویسی

در ابتدای فصل (گزارش کار) مؤلف پس از دیباچه و انگیزه تألیف این کتاب، بنیان‌هایی را معرفی می‌کند که در پی پاسخی روشن، مخاطب را به اندیشیدن ترغیب می‌کند.

حدود و حصور و تعریف جامع از خوشنویسی و گروه‌های نسخه‌های خطی، کتیبه‌ها، مرقعات و هر نوشته‌ی خوش، گاه زیبا در سیطره خوشنویسی قرار می‌گیرد، طرح این سؤال که: آیا هر کاتبی خوشنویس است و یا هر خوشنویسی کاتب است؟ و اساساً به خط و خطوط (خوشنویسی) هر سگه و یا کتیبه‌ای می‌باید پرداخت؟ دغدغه مؤلف، در ابتدای فصل این کتاب متعاقب قلمرو خوشنویسی، قلمرو زمان و مکان مطرح است و همواره با طرح سؤال چه دوره‌ای از زمان (تاریخ)؟! آیا پیش از اسلام هم بررسی می‌گردد؟ یا خیر!

به کدام دوره تاریخی تأکید بیشتری شده است؟ عدم ذکر مستقیم مؤلف به دوره تاریخی (به عنوان دوره، بسنده شده است). از متن نوشته چنین برمی‌آید که مؤلف دوره تاریخی را به اختصار دوره معرفی می‌کند. به طور مثال؛ با طرح سؤال: آیا دوره؟! معاصر و تحولات کنونی؟! نیز بررسی می‌شود.

از نکات قابل توجه در مبحث قلمرو زمان و مکان ذکر مرزهای جغرافیایی موضوع پراهمیت در این پژوهش به شمار می‌رود و در ادامه متذکر می‌شود آیا منظور از خوشنویسی ایرانی، ایران کنونی است (قید تاریخ حذف شده است).

یا ایران در هر دوره تاریخی؟! سپس با دو مثال از آثار هنرمندان ایرانی و عثمانی و هندوستان موقعیت تاریخی و جغرافیایی به زیر سؤال

می‌رود آیا شامل این پژوهش می‌شوند؟!

از همه مهم‌تر، آیا خوشنویسان غیرایرانی که آثاری را به زبان فارسی در ایران یا بیرون از مرزهای ایران امروزی رقم زده‌اند، نیز مورد بررسی قرار می‌گیرند؟!

شیوه‌تالیف

آیا در تالیف این کتاب صرفاً به توصیف پرداخته شده است یا به بررسی، تحلیل و انتقاد نیز پرداخته شده است و یا ترکیبی از معرفی، تحلیل و نقد خواهد بود؟!

در این بخش به نظر می‌رسد که دوره تاریخی در معرفی، تحلیل و نقد هم پوشانی دارد و به وضوح طرح نگردیده است.

تقسیم‌بندی دوره‌ها

به نظر می‌رسد بخش عمده و مهم در تالیف این کتاب تحت عنوان، سیر خوشنویسی در سلسله‌های حکومتی (تاریخ)، مراکز قدرت (جغرافیای سرزمین)، پیدایش و تحولات، خوشنویسی برجسته و تأثیرگذار، آثار نفیس بازمانده، قالب‌های خوشنویسی (کتابت، کتیبه‌نگاری، چلیپا و سیاه مشق)، کاربردهای خوشنویسی: (سکه‌ها، مهرها، ظروف، اشیاء، بافته‌ها و...) مطرح شده است.

بنیان‌های یاد شده

در این کتاب بنیان‌هایی مطرح شده است که مؤلف با استناد به آن‌ها، به تدوین و تالیف کتاب پرداخته است.

مؤلف در این فراز خوشنویسی را فراتر از کتابت و نگارش در معنای هنری و حرفه‌ای قلمداد نموده و جنبه‌های کاربردی خوشنویسی نظیر: سنگ مزار، سکه و مهر، ظروف و غیره را به پژوهش‌های دیگر واگذار نموده است.

درفراز دیگر دوره تاریخی کتاب که پژوهش براساس آن تالیف گردیده است رابه صراحت عنوان می‌کند و سده هفتم قمری تا دوره پهلوی (قریب ۷۰ سال) را منشاء اصلی آثار مکتوب و هنر خوشنویسی ایرانی معرفی می‌کند، در ادامه با تأکید بر ایرانی بودن کاتب علی‌رغم کتابت غیر ایرانی (غیر از خط فارسی) اصالت هنرمند را در پهنه خوشنویسی به مخاطب نشان می‌دهد و دلیل این ادعا را کتیبه‌های قرآنی بنای مشهور تاج محل: که عبدالحق شیرازی (ملقب به امانت خان) به خط ثلث عالی نگاشته می‌داند.

یکی دیگر از دلائل پرهیز از محدوده جغرافیایی خط فارسی، زبان مادری برخی از هنرمندان ایرانی، عربی، ترکی ذکر شده را زبان فارسی می‌داند و سرانجام در شیوه تالیف به شناسایی، گزارش و توصیف روی می‌آورد و همین امر موجب شده که از تحلیل و نقد پرهیز نماید.

تقسیم‌بندی فصل‌ها و بخش نیز از تلفیق تاریخی و سلسله‌های حکومتی و پیدایش گونه‌های خط و استادان برجسته صورت گرفته است.

زبان و خط در ایران

در ابتدای این فصل مؤلف، خاستگاه خط را در کهن‌ترین گونه‌های ارتباطی یعنی (زبان) را مطرح می‌کند و رسیدن انسان به فکر و احساس را نتیجه صیقل خوردن هزار سال ممارست در کوشش بشر دانسته و به معرفی عرصه هنر و زیبایی می‌پردازد و کهن‌ترین زبان ایرانی (اوستایی) دلیلی برگات‌ها (گاتاها) که بخشی از لیسننا اوستا (سروده‌های زرتشت) را کهن‌ترین نمونه ادبیات مکتوب ایران و قدمت سه هزار ساله دارد، اشاره می‌کند. پس از زبان، اختراع خط از مهم‌ترین نوآوری‌های انسان به شمار رفته است که مطالعه پیدایش آن از سه منظر مورد بررسی قرار گرفته است:

الف: باورهای اساطیری

ب: آموزه‌های دینی

ج: بررسی‌های علمی

در باورهای اساطیری متون باستانی پهلوی مدنظر قرار گرفته و در آموزه‌های دینی، دین اسلام را با پیدایش خوشنویسی مدنظر قرار می‌دهد و رساله و متون کهن را استنادی بر این امر معرفی می‌کند. در ادامه این فصل رمزگشایی زبان و خط‌های کهن توسط زبان‌شناسان غربی از اوایل سده نوزدهم میلادی مطرح می‌شود و بیان دو دسته بودن تمامی خطوط جهان بر الف: خط اندیشه نگار، ب: خط آوانگار و سپس شکل نشانه‌ای قراردادی بر صفحه منعکس می‌گردد.

در تاریخ خط‌های جهان امروزه بیشتر کشورها از خط‌های آوانگار استفاده می‌کنند، اغلب خط‌های آوانگار عاری از مفهوم و مصداق اصلی است و با اصل موضوع رابطه‌ای ندارد و صرفاً یک قرار داد است.

خطوط کهن

تاریخ زبان و خط ایران در این بخش به سه دوره تقسیم می‌گردد:

۱- دوره نخست تا پایان پادشاهی هخامنشیان (۳۳۰ ق.م)

۲- دوره میانه از سلوکیان، اشکانیان و ساسانیان (۶۵۱ ق.م)

۳- دوره سوم دوره نو یا عصر اسلامی

دوره باستانی زبان با خط میخی پارسی و به دستور داریوش بزرگ (۵۲۱-۴۸۵ ق.م) صورت می‌گیرد.

دومین خط دوره باستانی خط میخی که علامت‌هایی شبیه به میخ داشته رواج داشته است.

از ویژگی‌های خط میخی فارسی ۳۶ حرف و ۲ واژه جداکن و ۸ اندیشه نگار بوده است.

از خطوط رایج دیگر در دوره‌های باستانی خط سومری، خط اکدی، خط اسلامی و خط آرامی بوده که از هزاره سوم پیش از میلاد در نواحی سوم (جنوب عراق امروزی) و بین‌النهرین و در ایلام (خوزستان امروزی) خط‌هایی مورد استفاده قرار می‌گرفته که همگی از خط آرامی مشتق شده بودند.

ایران را با ذکر نام و نمونه‌هایی از قبیل: خط کوفی، خط بنائی با توجه مستندات در کتیبه‌های معماری معرفی می‌کند و سعی در ارائه نمونه‌های بارز از دوره‌های تاریخی دارد (۴۷۸، ۵۶۸، ۵۲۳ ق و...).

خطوط شش گانه

در بخش سوم این فصل خطوط ششگانه مطرح می‌شوند و سخن از ابن مقله (ف. ۳۲۸ ق) سرآمد استادان خط به میان می‌آید و در ادامه اقلام سته (خطوط شش گانه) محقق، ریحان، توقیع، رفاع، نسخ و ثلث با ذکر منابع و مستندات تصویری از کتابخانه دانشگاه استانبول فراروی مخاطب قرار می‌گیرد.

در مستندات ارائه شده به تاریخ‌های ۸۶۷ ق اثری از اسدالله کرمانی و خط نسخ محمد بن یحیی احمد اردبیلی تبریز به تاریخ ۵۵۱ ق اشاره شده است که سیر و روند تاریخی تغییر خط را نشان می‌دهد.

در ادامه این فصل با توجه به رقم یاقوت (امضاء) در بیش از ۶۰ نسخه قرآن و ۴۰ نسخ کتاب و صدها قطعه که بر جای مانده به نقل و جعل پرداخته شده است و این مهم توسط شاگردان یاقوت مستعصمی مانند: یوسف مشهدی، سید حیدر جلی نویس، ارغون کاملی، نصرالله طیب عراقی، احمد بن سهروردی مبارکشاه زرین قلم تبریزی که خود از سرآمدترین خوشنویسان روزگار خود بوده‌اند، صورت پذیرفته است. در ادامه این فصل حدود ۶۰ تصویر از آثار به جای مانده از خط ثلث و نسخ در قرآن‌ها و کتیبه‌های مساجد معرفی و ذکر نام خوشنویس و تاریخ نگارش آن پیش روی خواننده قرار گرفته است.

خط تعلیق و شکسته تعلیق

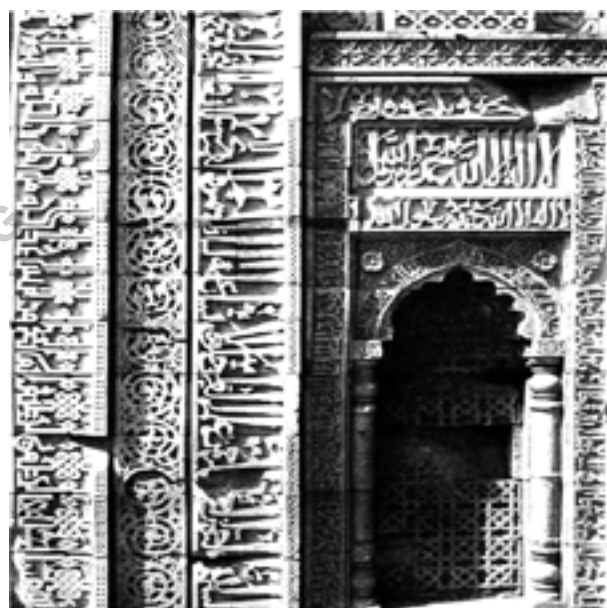
در بخش چهارم از این فصل بعد از معرفی خطوط ششگانه از سده‌های چهارم و پنجم قمری که یک‌ه‌تاز بوده‌اند، خط تعلیق و شکسته تعلیق که نخستین خط ایرانی اصیل به شمار می‌رود و از آن به خط «ترسل» و «نامه» یاد شده است به دست توانای خواجه تاج سلمانی پدیدار می‌گردد.

در ادامه بخش چهارم این فصل دوره تاریخی، تیموری و صفوی حمله امیر تیمور گورگان که از سال ۷۸۲ ق به ایران آغاز می‌شود تغییرات فرهنگی و تاریخی این دوره را فراروی خواننده قرار داده و توجه خاص به خوشنویسی توسط شاهزادگان تیمور مطرح می‌گردد.

شاهرخ و فرزندش با لیسنغر در این دوره تاریخی موجبات بازار و فرهنگ و هنر را رونق می‌بخشند.

سال ۹۰۷ ق که رسماً دولت صفویه بنیاد نهاده می‌شود به لحاظ تاریخی سرچشمه پیدایش دولت شیعی می‌گردد.

شیخ صفی‌الدین اردبیلی (۶۵۰-۷۳۰ ق) پایه‌گذار نهضت تشییع مورد توجه صفویان قرار می‌گیرد. در ادامه مؤلف اتفاقات مهم این دوره را پنهانده شدن پادشاه هند و با یزید شاهزاده عثمانی و پسر سلطان سلیمان به ایران بر می‌شمرد و ارتباط فرهنگی میان ایران و هند که از سده هفتم آغاز شده بود، موجبات پیدایش سبک هندی در شعر فارسی را فراهم می‌آورد. حکومت شاه عباس (۹۹۶-۱۰۳۸ ق)

تصویر شماره ۱: محراب و کتیبه سنگی مسجد قبة الاسلام دهلی

خط پهلوی خط رایج از دوره اشکانیان تا سده سوم قمری به سه شکل در سنگ نوشته‌ها، سکه‌ها، کتاب‌ها و رساله‌ها دیده شده است.

الف: پهلوی شمال شرقی (خط اشکانیان)

ب: پهلوی جنوب غربی (خط ساسانیان)

ج: پهلوی شرقی (برای نگارش آثار زرتشتی)

خط اوستایی یا دین دبیره، خط مانوی (مانی ۲۱۵-۲۷۷ م) خط سفدی، خط برهمایی، نیز از خطوط کهن ایران باستان به شمار می‌روند، از آنجا که کتاب درآمدی بر خوشنویسی ایرانی سده هفتم هجری قمری تا دوران پهلوی را مدنظر قرار داده است. خطوط دوره، باستانی را در ۱۴ صفحه می‌بندد و از صفحه ۲۵ کتاب به خوشنویسی در ایران و خوشنویسی اسلامی می‌پردازد.

خوشنویسی اسلامی

مؤلف در این فصل، اسلام و قرآن را نقش بنیادین در تکامل خط عربی معرفی می‌کند.

در آغاز اسلام دو شیوه خط که ریشه آرامی دارند در میان عرب‌ها رایج می‌شود و در مکه و مدینه با نام نسخ یا نسخی نامیده می‌شوند، خطوطی چون نبطی، عبری، پالمیری و سُرّیانی که از خط آرامی منشعب شده بودند از سده نخست پیش از میلاد تا سده چهارم میلادی در شبه جزیره سینا رایج بوده است. مهم‌ترین نقش خط در زمان پیامبر اسلام، ثبت و نگهداری کلام الهی و گسترش اسلام بوده است.

مؤلف در ادامه این فصل، به معرفی جزئیات خط کوفی می‌پردازد و مراحل اعراب و نقطه‌گذاری را شرح می‌دهد و با تصاویری چند از خط کوفی از قرآن‌های قرون اولیه که در موزه ملی و موزه رضا عباسی در ایران نگهداری می‌شود را به عنوان سند مطرح می‌کند.

بخش دوم این فصل به خوشنویسی ایرانی اختصاص یافته و مؤلف سیر تکاملی خط و خوشنویسی را از دوره‌های نخست اسلامی در

دوره یکصد و پنجاه ساله حکومت یکدست از این دوره را گوشزد می‌نماید. از نکات قابل توجه حکومتی، معاهداتی نظیر: معاهده گلستان (۱۲۲۸ق) و ترکمان چای (۱۲۴۳ق) بوده است که موجبات جدایی، آذربایجان، ارمنستان، گرجستان، نخجوان و داغستان از ایران را فراهم می‌سازد. عصر ناصریه، ناصرالدین شاه قاجار (۱۲۶۴-۱۳۱۳ق) فصلی در ارائه روزنامه و وقایع اتفاقیه می‌گشاید. سفرنامه ناصرالدین شاه و ورود چاپ سنگی موجبات تغییر خط و خوشنویسی را در ایران فراهم می‌آورد. نویسندگان در ادامه می‌افزاید آثار به جامانده از دوره قاجار (۱۳۴۴-۱۱۹۳ق) به چند گرایش تقسیم می‌گردد.

الف: کتاب‌های پرکار مانند: هزار و یک شب

ب: کتاب‌ها و روزنامه‌های چاپ سنگی

ج: کتیبه‌نگاری و کاربردهای معماری

خوشنویسانی چون: محمد علی تبریزی، محمد شریف قزوینی، و سرآمد آن‌ها، محمدرضا کلهر، در کتاب‌ها و روزنامه‌های چاپ سنگی و محمد مهدی طهرانی، میرزا آقازنجانی، محمد ابراهیم طهرانی و سرآمد آن‌ها میرزا غلامرضا اصفهانی در کتیبه‌نگاری و کاربرد خوشنویسی در معماری مطرح روزگار خود بوده‌اند. این بخش از فصل دوم با تصاویر قریب ۶۰ نمونه به بخش ششم از فصل دوم می‌پیوندد.

تصویر شماره ۳: سیاه مشق، غلامرضا اصفهانی

خط شکسته نستعلیق

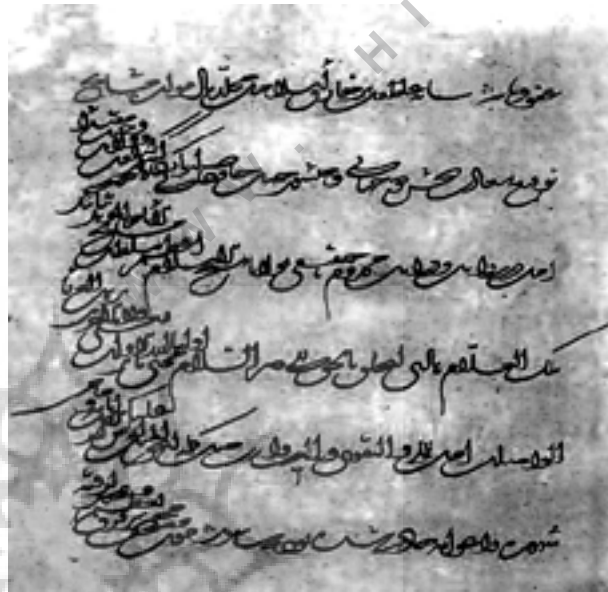
مؤلف در این بخش از فصل دوم، اواخر سده دهم قمری را اوج زیبایی خطی معرفی می‌کند که خط شکسته نستعلیق نام دارد و در شبه قاره هند خط شکسته نستعلیق را «شفیعه» و خط تعلیق را «شکسته» نامیده‌اند.

مؤلف در ادامه مطلب، محمد شفیع حسینی، مرتضی قلیخان شاملو را به عنوان افرادی که این خط را قانونمند نمودند معرفی می‌کند. پیش قراولان خط شکسته نستعلیق، محمد شفیع حسینی هروی مشهور به «شفیعا» مرتضی قلی شاملو و سرآمدترین آن‌ها در سده دوازدهم، عبدالمجید طالقانی (دوریش) استاد چیره‌دست

دوره بازگشت اقتدار دولت صفوی بر شمرده می‌شود. بی‌کفایتی سام میرزا، پس از شاه عباس در امر سلطنت موجبات تصرف قندهار را به وجود می‌آورد.

در ادامه فصل ارتباط ایران با سایر کشورها در دوره صفویه مطرح می‌گردد که تأثیر فراوانی بر هنرها از جمله خوشنویسی می‌گذارد.

سفرنامه ژان شاردن (۱۶۴۳-۱۷۱۳م) فرانسوی نمونه بسیار بارز از این دوره تاریخی را متذکر می‌شود. تصاویر چند از مستندات و منشآت خط تعلیق از این دوره تاریخی، دفتر خط تعلیق را به بخش پنجم این فصل می‌سپارد.

تصویر شماره ۲: منشآت خط تعلیق، ۸۸۴ق

خط نستعلیق

در این بخش از فصل دوم، خط نستعلیق به عنوان دومین خط ایرانی (اواخر سده هفتم، اوایل سده هشتم) وارد عرصه کتاب می‌شود و به عنوان خط ملی ایران سرحلقه خوشنویسی جهان اسلام می‌گردد. خواجه ظهیر الدین میر علی تبریزی (ف ۸۰۳۰ق) از دو خط: (نسخ و تعلیق) خط نستعلیق را ابداع نمود.

در ادامه این فصل از بخش پنجم، خط نستعلیق با اشعار موجود رقم می‌خورد و در این وادی خوشنویسان به نامی در این عرصه مطرح و زبانزد عام و خاص می‌گردند. از جمله ایشان سلطان علی مشهدی، جعفر بایسغزی، میر علی هروی، باباشاه اصفهانی، علاء الدین تبریزی و سرآمد همه آن‌ها میرعماد الحسنی و بسیاری دیگر از نستعلیق‌نویسان که اسامی آن‌ها در بخش پنجم فصل دوم این کتاب به وفور به چشم می‌خورد. یکی از بارزترین مستندات خط و خوشنویسی نستعلیق، که به قولی هویت ایرانی در آن مستتر است در فصل دوم و بخش پنجم این کتاب به رشته تحریر در آمده که آثار خوشنویسی نستعلیق را در سنگ مزار، معماری و کتاب‌های بسیار فراروی مخاطب قرار می‌دهد، می‌باشد. از دوره‌های درخشان خوشنویسی به ویژه در قلمرو نستعلیق دوره قاجار است که مؤلف ابتدا به اوضاع سیاسی و حکومتی در این دوره پرداخته است و یک

خط شکسته نستعلیق معرفی می‌گردند. در اواخر قاجاریه، سید علی‌اکبر گلستانه، محمد شفیع الحسینی از دیگر خوشنویسان شکسته‌نویس زبان زد زمان خود بوده‌اند.

احمد طهرانی (۱۳۱۱ ق)، حسین زنده‌رودی (۱۳۵۸ ش)، فرامرز پیلارم (۱۳۵۵ ش)، رضا مافی (۱۳۵۴ ش)، جلیل رسولی (۱۳۸۳ ش)، محمد احصایی (۱۳۵۶ ش) و نصرالله افجه‌ای (۱۳۸۰ ش).

تصویر شماره ۵: سیاه مشق، علی‌اکبر کاوه، ۱۳۳۸ ش

تصویر شماره ۴: عبدالمجید خموش، ۱۱۷۲ ق، کتابخانه ملی ایران

خوشنویسی معاصر

بخش هفتم و آخرین بخش از فصل دوم به خوشنویسی معاصر اختصاص یافته است. و نویسنده (مؤلف) دوره‌های تاریخی ایران را با انقراض دولت قاجار و طرح دوره معاصر حکومت پهلوی از سال ۱۳۰۴ را سرآغاز دوره معاصر معرفی می‌کند و ادامه آن را با انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ شمسی دوره کنونی یا معاصر تلقی می‌کند.

مؤلف در ادامه پژوهش خویش محمد حسین سیفی قزوینی (عمادالکتاب) را آخرین استاد بزرگ اواخر قاجار و اوایل پهلوی در خط نستعلیق قلمداد می‌کند و از مهم‌ترین وقایع زندگی وی «ورود به کمیته مجازات» و معلمی چند تن از پادشاهان قاجار نظیر مظفرالدین شاه و احمد شاه اشاره دارد.

نمونه‌های خط عمادالکتاب و شاگردان وی در ادامه مطلب به عنوان سند در آن دوره زینت بخش صفحات ۱۸۰ و ۱۸۱ کتاب حاضر می‌باشد.

مؤلف در ادامه به دوره حاضر از پهلوی تا جمهوری اسلامی ایران خوشنویسانی را مطرح و نام می‌برد که خود در زمره استادان به نام خوشنویسی نستعلیق ایران شهرت دارند.

عباس منظوری، مصطفی زرین خط، سید مرتضی نجومی، عباس اخوین، محمد سلحشور، عبدالله فرادی، حبیب‌الله فضائلی، کیخسرو خروش، غلامحسین امیرخانی (از قلم افتاده) سیف‌الله یزدانی و... از گروه خوشنویسان عصر کنونی به‌شمار می‌روند.

مؤلف در ادامه مطالب به خوشنویسانی که به نقاشی خط روی آورده‌اند اشاره دارد. و از رضا بروجردی (۱۲۵۶ق)، حسن زرین قلم (۱۲۱۲ق) خیارچی (۱۳۴۵ق) و معاصرانی که به عصر پهلوی و جمهوری اسلامی ایرانی تعلق دارند را این‌گونه معرفی می‌کند.

تصویر شماره ۶: نقاشی خط و خط نقاشی، محمد علی خیارچی، ۱۱۳۱ ق، موزه چهلستون قزوین

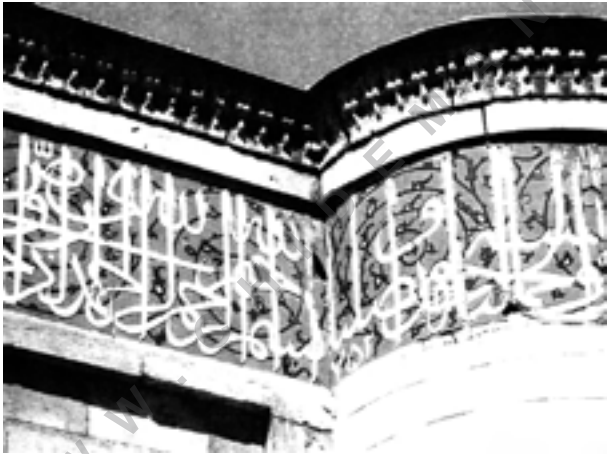
آموزش خوشنویسی

فصل سوم کتاب از نظر مؤلف به معنویت در خوشنویسی آموزش اصول و قواعد و ابزار کتابت خوشنویسی تعلق دارد. در این فصل نویسنده با پیوند میان کتابت و خوشنویسی و معنویت در اعتقادات اسلامی، آموزه‌های رسالات و متون کهن را که سینه به سینه انتقال داده شده مطرح می‌کند و با اشعاری چند در این باره به ادامه مطلب در آموزش اصول و قواعد خوشنویسی اشاره می‌کند و شاهد مثال را با اشعاری از رساله «آداب خط» از سلطان علی مشهدی بیان می‌کند و سرانجام در بخش سوم این فصل ابزار کتابت و خوشنویسی روبروی خواننده قرار می‌گیرد.

ابزار کتابت و خوشنویسی

در این بخش از فصل سوم نویسنده (مؤلف)، قلم و ویژگی‌های آن را همراه با قطعات شعر معرفی می‌کند و با ادامه به مطلب، مرکب،

رساله‌های معرفی شده تاریخ‌های نیمه دوم سده ششم تا ۱۳۷۳ شمسی را شامل می‌شوند. تعدادی از آن‌ها به نام‌های: آیین دبیری، چهار مقاله، آداب الخط، جوهریه، تحفة‌المحبین، گلزار صفا، خط و سواد که مجموعاً شامل ۳۰ رساله هست از نظر خوانندگان می‌گذرد و در پایان این فصل قطعاتی از خوشنویسان به نام نظیر میر علی الکاتب، احمد الحسینی و آقا میرزا بخش تصویر صفحات مذکور شده است.

تصویر شماره ۷: کتیبه ثلث، خدایخانه شیراز، منسوب به یحیی جمالی، ۷۵۲ ق

فهرست هنرمندان

فهرست هنرمندان آخرین فصل یک بهتر است گفته شود بخش ضمیمه آثار مکتوب است که مؤلف در این بخش تلاش نموده است، هنرمندان را با مشخصه‌های:

نام پدر، زادگاه، سال تولد، تخصص، فعالیت مکانی، استادان و شاگردان معرفی نماید و به لحاظ تاریخی از سال ۳۲۸ ق تا عصر کنونی به معرفی هنرمندان خوشنویس پرداخته شده است. قریب به ۵۷ صفحه آخر این فصل به قطعات مصور خوشنویسی اختصاص یافته است که علاوه بر خوشنویسی و کتابت خوشنویسی در معماری و سنگ مزار را نیز شامل می‌شود.

تصویر شماره ۸: سنگ مزار، ۱۲۷۸ ق، گورستان دارالسلام شیراز

کاغذ و خصوصیات‌ها و ویژگی آن‌ها می‌پردازد و در انتها، انواع قلم، قلم‌تراش، دوات و لایقه را معرفی می‌کند.

شعر و خوشنویسی

فصل چهارم این کتاب به شعر و خوشنویسی پرداخته است مؤلف در ابتدای این فصل، همخوانی خوشنویسی و شعر فارسی را از مدنظر می‌گذارد و تمثیل‌هایی را که در شعر به هنر نسبت داده شده است را مطرح می‌کند. دوره‌های تاریخی، انقراض عباسیان (۶۵۶ ق) مراکز فعالیت شاعران و خوشنویسان و حمایت پادشاهان از ادبیات و خوشنویسی، اشتغال و کاربردهای ادبیات و خوشنویسی، دوره‌های اوج همگانی شعر و خوشنویسی و قالب‌های شعر و خوشنویسی مطالبی است که مؤلف در این فصل به آن پرداخته و با ذکر جداول و نمودارهای تفصیلی در این ارتباط را به کتابی دیگر واگذار نموده است.

از نظر مؤلف، عناوینی چون:

- نفوذ و تأثیر دین در ادبیات و خوشنویسی.

- تأثیر عرفان بر ادبیات و خوشنویسی ایران.

- همخوانی جنگ‌های شعر و مرقعات خط.

- همگامی متون آموزشی در دو عرصه ادبیات و خوشنویسی.

- همخوانی ادبیات و خوشنویسی در مهاجرت هنرمندان ایرانی به کشورهای همسایه.

- علاقه مندی پادشاهان، حاکمان و فرهیختگان کشورهای همسایه به ادبیات و خوشنویسی ایران.

- مقایسه همگانی ادیبان و خوشنویسان ایرانی و غیرایرانی از جملع عناوینی است که به آینده موکول شده است.

رساله‌های آموزشی

عنوان فصل پنجم از این کتاب به رساله‌های آموزشی تعلق دارد مؤلف در این فصل تنها به معرفی متون و رسالات کهن پرداخته است متونی که معمولاً مباحث مشترکی را مدنظر دارند.

مانند: پیدایش خط، خط استادان و وجه تسمیه خط‌ها ویژگی ابزار و وسایل مورد نیاز (کاغذ، قلم، مرکب، قواعد کتابت، مقررات و ترکیبات) و گاه آداب معنوی کتابت.

مؤلف در این فصل به ۳۰ رساله آموزشی اشاره می‌کند و هر متن را به ترتیب زیر معرفی می‌کند:

- نام رساله یا کتاب و نویسنده آن

- تاریخ تدوین متن

- قالب متن (نظم و نثر)

- نوع متن (رساله مستقل، بخشی از کتاب، رساله یا مرقع و رساله پراکنده)

- سپس یادآوری عنوان‌های اصلی مطالب متن

شرح تصاویر

در این بخش که در واقع از قسمت‌های پایانی کتاب (درآمدی بر خوشنویسی ایرانی) می‌باشد، مؤلف کوشیده است براساس فصل‌بندی و بخش‌های مهم کتاب، تصاویر آورده شده را شرح دهد (۳۵۷ تصویر).

کتاب‌شناسی گزیده (خوشنویسی و هنرهای وابسته)

از قسمت‌های پایانی کتاب، منابع استفاده شده به شرح زیر می‌باشد.

الف: کتاب‌های فارسی ۳۳ کتاب

ب: کتاب‌های ترجمه شده ۳۳ کتاب

ج: کتاب‌های تصویری ۴۵ کتاب

د: نشریات ۱۰ نشریه

ه: منابع غیر فارسی: ۱- عربی (۷ کتاب) ۲- اردو (۱۴ کتب) ۳- انگلیسی، ترکی و فرانسوی (۶۴ کتاب)

بخش نمایه

نام خط‌ها، کسان (به ترتیب حروف الفباء) و دیباچه به زبان انگلیسی مجموعه ۳۹۲ صفحه‌ای از کتاب درآمدی بر خوشنویسی ایرانی همراه با ۳۵۷ تصویر ۴ رنگ به تاریخ کتاب منتشره تاریخ خوشنویسی افزوده می‌گردد.

جمع‌بندی

در جمع‌بندی کلی نکات مثبت و منفی کتاب در دو بخش شکلی (تصویری) و محتوایی زیر تقدیم می‌شود.

نکات مثبت

- به لحاظ ساختار، نویسنده هر فصل را با مقدمه‌ای آغاز و سپس آنجا که امکان داشته تاریخ وقایع و رویدادها را پیش‌روی خواننده قرار می‌دهد.

- نام فصل‌های مطرح شده خلاصه‌ای از هر فصل را ارائه می‌دهد.

- مؤلف با ارائه هر فصل و ورود به مطالب سعی نموده است ارتباط بین فصل‌ها را به یکدیگر متصل و مربوط رعایت نماید.

- نثر روان همراه با حس شاعرانه‌ای که در کل متن کتاب وجود دارد ارتباط شعر و ادبیات و هم‌زیستی‌اش با خوشنویسی خواننده را با خود همراه می‌کند.

- ارائه تصاویر فراوان از کتب، موزه‌ها، اماکن و کتابخانه‌ها و تصویربرداری مستقیم از آن‌ها موجبات ارزشی بودن آثار را فراهم آورده است.

- نام اشخاص و نوع تخصص آن‌ها در کل متن کتاب و توانایی ایرانیان در طول تاریخ موجبات افتخار و بالندگی را در هر خواننده ایرانی به وجود می‌آورد.

- تسلط نویسنده به ادبیات و اشراف کامل به خوشنویسی ایرانی و

اقدام گوناگون با تدوین و تألیف کتاب حاضر کاملاً مشهود است.

- نویسنده (مؤلف) با بررسی‌های گوناگون تاریخی از سده‌های هفتم قمری تا قرن معاصر در آثار خوشنویسی ایرانی توانسته است این پژوهش را به عنوان یک کتاب مرجع به خوانندگان و فرهیختگان ادبیات و هنر معرفی نماید.

- ارائه ۳۵۷ تصویر ۴ رنگ از جغرافیای جهان در ارتباط با خوشنویسی ایرانی موجبات کاربردی بودن فصول را پیش‌روی خواننده قرار می‌دهد.

- گرچه تصاویر ارائه شده در بسیاری از موارد فاقد تاریخ است اما کیفیت بالا و نوع اثر جاذبه خود را بر مخاطب می‌گذارد.

نکات منفی

- علی‌رغم قطع مناسب رحلی کتاب، لفاف (کاور) کتاب از کاغذی شکننده و نازک در شکل ۴ رنگ چاپ شده است، مناسب چنین کتاب ارزشمندی نمی‌باشد.

- در فصل خاستگاه خط زیرنویس تصاویر فاقد تاریخ اثر و چاپ اثر در کتاب ارائه شده است.

- در معرفی خطوط کهن، تصاویر نمونه نیز با توجه به منبع اثر فاقد تاریخ چاپ کتاب و اثر مربوطه می‌باشد. اگرچه منبع این آثار در کتابنامه معرفی شده است.

- در مجموع، زیرنویس تصاویر در کل کتاب از یکپارچگی درج تاریخ برخوردار نیست.

- در بخش شرح تصاویر علی‌رغم توضیحات کافی فاقد درج برخی از تاریخ‌ها بوده این در حالی است که آلبوم تصاویر خوشنویسی اسلامی با ذکر تاریخ دوره‌بندی، محدوده زمانی را برای مخاطب مشخص می‌کند.

در مجموع کتاب در آمدی بر خوشنویسی ایرانی را می‌توان گنجینه‌ای از آثار ادبیات و خوشنویسی معرفی نمود و به عنوان کتاب مرجع خوشنویسی ایرانی به تمام فرهیختگان هنر توصیه می‌گردد. علی‌رغم جغرافیای متفاوت در گردآوری آثار خوشنویسی ایرانی و عدم دسترسی به بسیاری از آثار مؤلف توانسته است اثری در خور و شایسته ذائقه ایرانی فراهم آورد. ■